

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ι. ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ / Θεολόγος Καθηγητής

ΔΕΑ Εκκλησιαστικής Ιστορίας ΑΠΘ / Δρ. Θεολογίας ΑΠΘ

E-mail: gzeell@otenet.gr / akalamatas@sch.gr

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ
ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

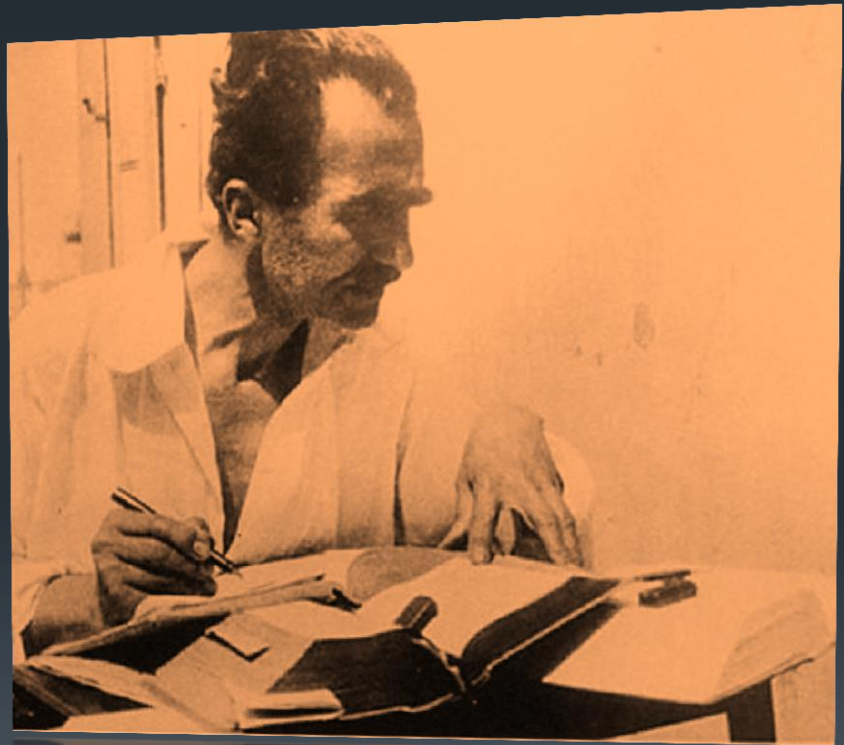

Η Εκκλησία

και ο Νίκος Καζαντζάκης

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ

ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΣΥΝΔΕΞΕΙΣ

- http://imakb.gr/Nikos_Kazantzakis_ar8ro.htm
- <http://www.romfea.gr/epikairofita-xronika/7357-i-ekklisia-den-aforise-pote-ton-kazantzaki>
- <http://www.mixanitouxronou.gr/mou-dosate-mia-katara-agii-pateres-sas-dino-mia-efchi-i-apantisi-fou-nikou-kazantzaki-stin-ekklisia-pou-ithele-na-ton-aforisi-giati-o-mitropolitis-kantiotis-apilouse-oti-tha-empodisi-tin-kidia/>
- <http://news247.gr/eidiseis/koinonia/mhxanh-toy-xronoy-o-nikos-kazantzakhs-giati-h-ekklhsia-hthele-na-ton-aforisei-kai-o-kantiwths-apeilouse-oti-tha-empodisei-thn-khdeia-toy.2648907.html>
- <http://www.lifo.gr/team/sansimera/55424>
- http://theologoi-kritis.sch.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=423:2011-10-13-06-43-43&catid=65:2008-12-29-20-40-10&Itemid=54
- <https://www.ekklisiaonline.gr/arxontariki/o-nikos-kazantzakis-kai-i-sxesi-fou-me-tin-ekklisia-foto/>

Η αλήθεια για το ΜΗ αφορισμό
του Καζαντζάκη και το επίσημο
έγγραφο

<http://www.ekrifi.gr/αφιερώματα-βιογραφίες/η-αλήθεια-για-το-μη-αφορισμό-του-καζαντζάκη-και-το-επίσημο-έγγραφο>

Η ΚΑΡΟΛΩΣΙΑΡΗ ΔΙΑΧΕΙΡΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΑΓΩΓΩΝ
ΜΕ ΡΙΓΗ ΣΥΓΚΙΝΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΑΘΙΣΤΩ ΘΙΒΟΥΣ ΕΥΣΤΡΗΣΑΝ ΟΙ ΗΡΑΚΛΕΙΩΤΑΙ
ΤΩΝ ΠΙΣΤΑΝ ΚΕΚΡΩΝ ΤΟΥ ΤΙΘΗΝΕΟΥ ΤΕΚΝΟΥ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΜΗΝΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ
ΝΕΚΡΗΚΗ ΣΤΗ ΚΑΙ ΠΙΣΤΟΣ ΕΚΑΛΥΝΕΝ ΤΟΝ ΧΩΡΟΝ ΤΟΥ ΑΕΡΟΣΡΟΦΙΟΥ
Ο Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΝΑΡΧΟΥ ΣΥΝΔΙΔΥΣΤΗ ΤΗΝ ΔΟΡΟΝ ΤΟΥ ΕΚΑΠΟΝΤΟΣ
ΟΝΟΣ ΟΠΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΚΟΙΝΩΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΕΙΣ ΤΗΝ ΣΗΜΕΡΙΝΗΝ ΚΗΣΙΑΝ
ΠΑΛΛΑΔΙΟΝ ΤΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΤΟΥ ΝΕΑΡΟΥ - Η ΚΗΣΙΑ ΣΗΜΕΡΩΝ ΤΗΝ 1914 Μ. 31

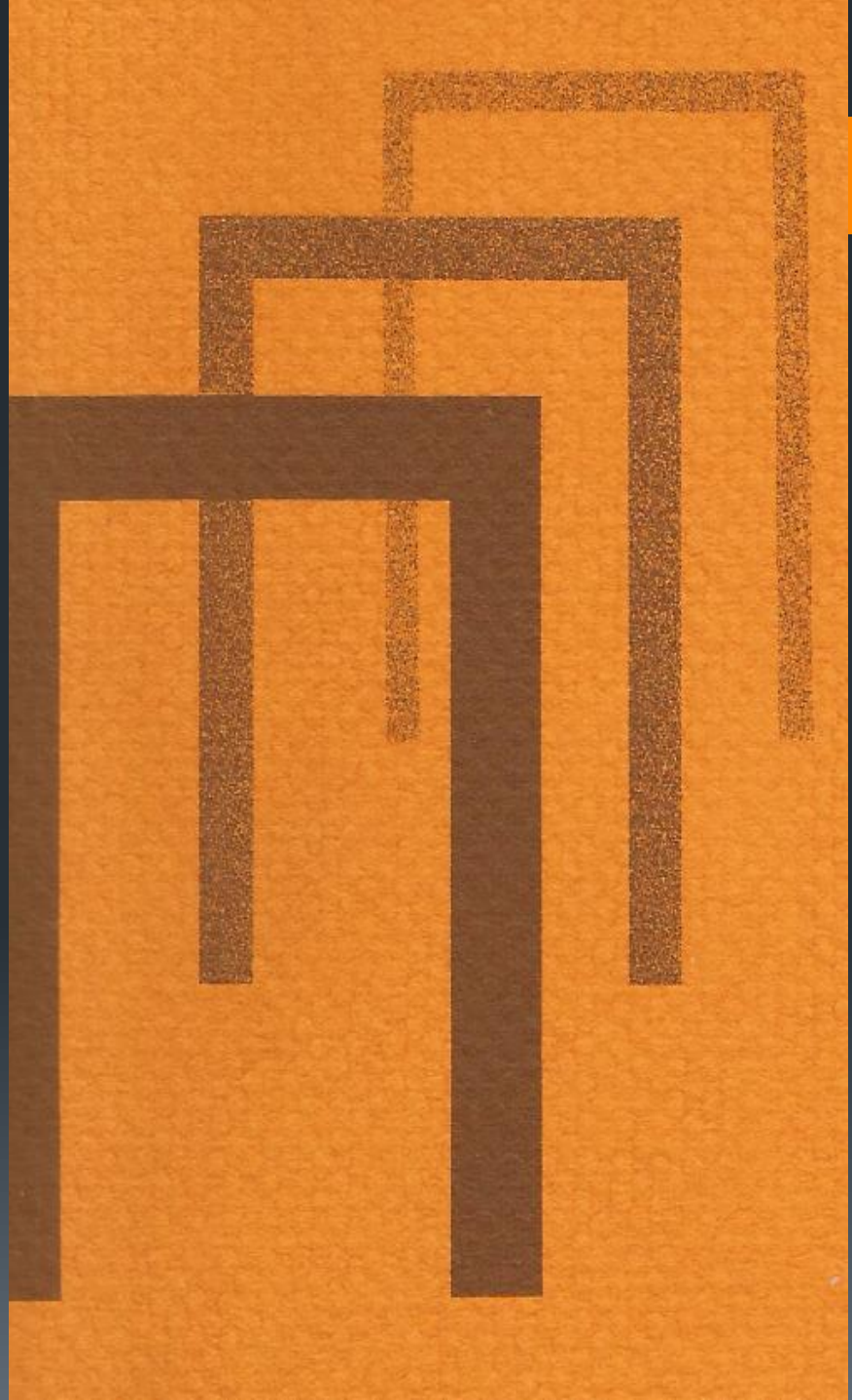
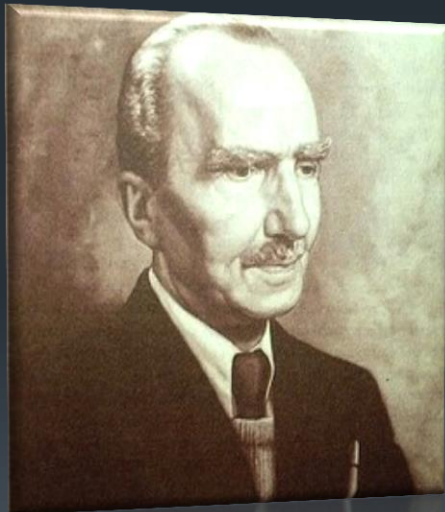

ΔΕΤΕΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, (1987),

«Ο Καζαντζάκης και το

Βυζάντιο», στο: *Παλίμψηστον*,

τχ. 4, σσ. 181-198.

παλιμνηστον

ετήσια έκδοση της "Βικελαιας δημοτικής βιβλιοθήκης"

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

96

- Ι. Θ. Κακριδής
Αρχαία Ελληνικά Παραμύθια
(σελ. 5)
- A. E. Housman
*Ἡ ἐφαρμογή τῆς σκέψης στὴν κριτικὴ
τῶν κειμένων*
(Μετάφραση: Γ. Μ. Παράσογλου)
(σελ. 21)
- Θεοφράστου
Φυσικῶν δόξαι
(Μετάφραση: Γεωργία Β. Κατσάλη)
(σελ. 41)
- Kurt von Fritz
*Νόος, νοεῖν καὶ τὰ παράγωγά τους στὴν
προσωκρατικὴ φιλοσοφία - Μῆρος δευτέρου*
(Μετάφραση: Βάσω Π. Παπαϊωάννου)
(σελ. 67)
- Μιχάλης Ζ. Κοπιδάκης
ἡ Ἔαυτοκτονία τοῦ Ἀτζεαβάνου
τοῦ Ἀ. Σκελιανού
(σελ. 105)
- Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος
*Προσθήκες καὶ διορθώσεις στὰ παιδια-
μαντικὰ ποιήματα*
(σελ. 115)
- Δημήτρης Δασκαλόπουλος
*Ὁ Καβάφης καὶ ὁ Σεφέρης τοῦ
Γ. Π. Σαρβίδη*
(σελ. 121)
- Θεοχάρης Δετοράκης
Ὁ Καζαντζάκης καὶ τὸ Βυζάντιο
(σελ. 181)
- ΨΗΦΙΔΕΣ
- Μ. Γ. Παρλαμᾶς
Τὸ παράπονο τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων
(σελ. 201)
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης
Περιπέτειες τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας
(σελ. 205)
- Σύγχρονη ποίηση καὶ πεζογραφία*
(Κ. Α. Γραμματικάκης, Ἀνδρέας Καρέτσος,
Φίλοκτῆτης Ταβερναράκης,
Μιχάλης Πατραμάνης, Ρίνα Δελιγιαννάκη,
Μιχάλης Χριστοφοράκης)
(σελ. 213)

Η ΚΑΘΙΕΡΩΜΕΝΗ ΠΙΑ παράδοση επιβάλλει στον τιμώμενο με τὸ βραβεῖο «Νίκος Καζαντζάκης» τοῦ Δήμου Ἡρακλείου Κρήτης νὰ παρουσιάσει ἕνα θέμα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ιδιαίτερων ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων καὶ ἐνασχολήσεών του. Τὸ θέμα, ποῦ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω στὴ σημερινὴ πνευματικὴ σύναξη, ἔχει τὸν τίτλο: «Ὁ Καζαντζάκης καὶ τὸ Βυζάντιο»¹. Ἐπέλεξα ἕνα θέμα, ποῦ ἐντάσσεται στὶς προεκτάσεις τῶν ἐπιστημονικῶν μου ἐνδιαφερόντων στὴν περιοχή τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Ὡς βυζαντινολόγος εἶναι φυσικὸ νὰ ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα στὰ νεοελληνικὰ κείμενα. Ἀρκετὲς φορὲς τέτοια θέματα ἀποτελοῦν ἀντικείμενα τῶν ιδιαίτερων σεμιναρίων τοῦ μαθήματός μου στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης. Μὲ τὴν ἐπιλογὴ ἕως τοῦ συγκεκριμένου θέματος τῆς σημερινῆς ὁμιλίας μου ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὴν ὑψίστη τιμὴ καὶ τὸν βαθύτατο σεβασμὸ μου στὸν μεγάλο πνευματικὸ δημιουργό, στὴ μνήμη τοῦ ὁποίου ἔχει ἀθλοθετηθεῖ τὸ ὁμώνυμο βραβεῖο.

Τὸ θέμα μου ἴσως δημιουργήσει ἐρωτηματικὰ σὲ πολλοὺς, καθὼς φαίνεται νὰ ταυτίζεται ἢ τουλάχιστον νὰ συγγενεῖται μὲ τὸ μεγάλο καὶ ἐπίμαχο ζήτημα τῆς θρησκευτικότητος τοῦ Καζαντζάκη. Ὁ ἀ ἐπιθυμοῦσα νὰ δηλώσω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἀντιμετώπισή του εἶναι καθαρὰ φιλολογικὴ, χωρὶς καθόλου θεολογικὴς ἢ φιλοσοφικὲς προεκτάσεις. Δὲν ἐπιθυμῶ αὐτὴν τὴν ἐπίσημη ὥρα νὰ εἰσέλθω στὸ δύσκολο καὶ ἀκανθώδες ζήτημα τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων καὶ κυρίως τῶν χριστολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Καζαντζάκη, ζήτημα ποῦ διχάζει ὡς σήμερα τοὺς ἀναγνώστες, ἀκόμη καὶ τοὺς εἰδικούς. Θέλω μόνο νὰ δηλώσω ὅτι δὲν συμμερίζομαι καθόλου τὶς ἄριτες καὶ προκατελιγμένες ἀπόψεις τῆς ἀντικαζαντζακικῆς μερίδας. Πιστεύω, ἀντίθετα, ὅτι τέτοια ἐπίμαχα θέματα δὲν ἀντιμετωπίζονται μὲ φανατισμούς καὶ μὲ συνθήματα, ἀλλὰ μὲ τὴ γνώση, τὴ σπουδὴ, τὴν κατανόηση καὶ τὸν νηφάλιο διάλογο. Καὶ εἶναι πρὸς τιμὴν τῆς ἐπίσημης Κρητικῆς Ἐκκλησίας,

1. Ἡ πρώτη μορφή τοῦ θέματος παρουσιάστηκε ὡς ὁμιλία στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Μάρκου Ἡρακλείου, κατὰ τὴν ἀπονόμη τοῦ βραβείου «Νίκος Καζαντζάκης» (18 Νοεμβρίου 1985). Μὲ

τὴν ἴδια μορφή δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἀλλαγὴ» (Ἡρακλείου) σὲ συνέχειες (3-7 Δεκεμβρίου 1985). Ἐδῶ δημοσιεύεται μὲ προσθήκες καὶ τεκμηριωμένη μὲ ὑποσημειώσεις.

ὅτι δὲν υἰοθέτησε τὶς ἀκραῖες ἀπόψεις τῶν φανατικῶν καὶ δὲν παρασύρθηκε σὲ ὀλισθήματα ἀνεπανόρθωτα.

Πρόθεσή μου εἶναι νὰ ἀναζητήσω στὰ κείμενα τοῦ Καζαντζάκη φωνὲς βυζαντινῆς, ἐκφράσεις τῶν βιωμάτων, τῶν ἐμπειριῶν καὶ τῶν μελετῶν του, καὶ νὰ προσδιορίσω τὴ στάση του ἀπέναντι στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν παράδοσή του, ἀπέναντι δηλαδὴ σὲ ἕναν κόσμο, ποῦ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη στὴ σκέψη τῶν ἀμαθῶν νὰ εἶναι φορτωμένος μὲ ἄδικες προκαταλήψεις καὶ μὲ μειωτικὸς χαρακτηρισμούς. Νὰ δείξω ὅτι ὁ Καζαντζάκης σεβόταν καὶ ἐκτιμοῦσε βαθιὰ μιὰ παράδοση τοῦ ἔθνικοῦ βίου, ποῦ πολλοὶ ἀκόμη καὶ σήμερα τὴν θεωροῦν εὐτελεῖ καὶ ἀνάξια.

Στὸ Ἡ' βιβλίο τῆς «Ἀναφορᾶς στὸν Γκρέκο»² ὁ Καζαντζάκης κάνει λόγο γιὰ τὰ πρῶτα του ἀναγνώσματα: «Ὅταν ἔμαθα νὰ συλλαβίζω, τὸ πρῶτο πράγμα ποῦ ἔβαλα τὴ μητέρα μου νὰ μοῦ ἀγοράσει, ἦταν ἕνα συναξάρι, ἢ «Ἁγία Ἐπιστολή»: «Θεοῦ θέα θεῖον θαῦμα! Αἴθως ἔπεσεν ἐξ οὐρανοῦ...»³. Καὶ συνεχίζει: «Πούλησα στοὺς φίλους μου ὅλα μου τὰ παιχνίδια καὶ ἀγόρασα λαϊκὲς φυλλάδες βίους ἁγίων. Κάθε δειλινὸ καθόμουν στὸ σκαμνάκι μου στὴν αὐλὴ, μέσα στοὺς βασιλικούς καὶ τοὺς κατηφέδες καὶ διάβαζα δυνατὰ τὰ ὅσα μαρτύρια ὑπέφεραν οἱ ἄγιοι γιὰ νὰ σώσουν τὴν ψυχὴ τους»⁴.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ συναξαριακὰ κείμενα ἦταν στὸ Βυζάντιο ἢ λαϊκὴ λογοτεχνία⁵ καὶ ἀργότερα, μεταγλωτισμένα («εἰς κοινὴν διάλεκτον»),

2. Ν. Καζαντζάκης, Ἀναφορὰ στὸν Γκρέκο. Μυθιστόρημα. Ἀθήνα 1961 (μὲ φιλολογικὴ καὶ τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια, Ἐμμ. Χ. Κάσδαγλη). Οἱ παραπομπὲς στὴ συνέχεια γίνονται στὴν παραπάνω ἔκδοσή, μὲ τὴν ἐνδειξὴ Ἀναφορὰ.

3. Πρβλ. Ἀναφορὰ, σ. 86. Ἡ «Ἁγία Ἐπιστολή» εἶναι ἀπόκρυφο κείμενο, χρονολογούμενο στὸν τρίτο ἢ τέταρτο αἰῶνα μ.Χ. Προσφιλὲς λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, κυκλοφοροῦσε σὲ ιδιαίτερες φυλλάδες. Πρβλ. Fr. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, Bruxelles, 1957³, 812 n, r. Νεώτερη κριτικὴ ἔκδοσή, De Santos Otero A., *Evangelios Apocryphos*, Madrid 1963², 673-682. Ὅτι ὁ Καζαντζάκης εἶχε διαβάσει καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὰ Ἀπόκρυφα κείμενα, συνάγεται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του μαρτυρία στὸν πρόλογο τοῦ μυθιστορηματός «Ὁ Κατετὴν Μιχάλης», σ. 7,

ὅπου γράφει: «Θυμηθεῖτε τὸ ἀπόκρυφο βιβλίον ποῦ ἀναφέρει πὺς ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς Ἰωάννης στέκονταν κάτω ἀπὸ τὸ Σταυρὸ καὶ κοίταζε μὲ βουρκομένη μάτια τὸ Σωτήρα σταυρωμένο. Ἐβλεπε καθαρὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ νὰ σπαράζει ἀπὸ τὸν πόνο· μὰ σιγὰ-σιγὰ τὸ πρόσωπο ἀφανίζονταν, κι' ὁ Ἰωάννης ἄξαφνα κυριεύτηκε ἀπὸ τρόμο: δὲν ἔβλεπε πιά ἄπάνω στὸ Σταυρὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, παρὰ χιλιάδες πρόσωπα —ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ— σταυρωμένα. Κι ἔπειτα, ὀλομεμῆς, ὅλα ἀφανίστηκαν· δὲν ἔμεινε πιά στὸν ἔρημο βράχο παρὰ ὁ Σταυρὸς, κι ἄπάνω στὸ Σταυρὸ μιὰ Κραυγὴ σταυρωμένη».

4. Ἀναφορὰ, σσ. 86-87.

5. Πρβλ. Θεοχ. Δετοράκης, *Εἰσαγωγή στὴ σπουδὴ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων*, Ρέθυμνο 1985 (πανεπιστημιακὲς παραδόσεις), σσ. 1-4.

ἀποτελοῦσαν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες τὴν κύρια πνευματικὴ τροφή τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ⁶. Ὁ Καζαντζάκης, πού πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια στὸ τουρκοκρατούμενο Ἡράκλειο, τρέφεται καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν παράδοση τοῦ γένους του. Ἄλλὰ οἱ πρώτες αὐτὲς λογοτεχνικὲς ἐμπειρίες δὲν ἦταν γι' αὐτὸν μόνο ἢ συνηθισμένη πνευματικὴ τροφή τῆς ἐποχῆς του. Ἦταν ὁ πρῶτος σπόρος γιὰ τὴν πλούσια λογοτεχνικὴ καρποφορία του, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ: «Διάβαζα συναξάρια, ἄκουγα παραμῦθια, ἔπαιρνε τ' ἀφτί μου κουβέντες καὶ ὅλα μεταμορφώνουνταν καὶ παραμορφώνουνταν μέσα μου... Ἀργότερα πολὺ, ὅταν ἄρχισα νὰ γράφω τραγούδια καὶ μυθιστορήματα, κατάλαβα πῶς ἡ μυστικὴ αὐτὴ κατεργασία λέγεται δημιουργία»⁷.

Ἄλλὰ καὶ στὸ «Συμπόσιον» του ἀναφέρεται στὶς βαθιὲς ἐπιδράσεις, πού δέχθηκε ἡ παιδικὴ ψυχὴ του ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν συναξαρίων: «Ποτὲ στὴν κατοπινὴ ζωὴ μου δὲν ἔζησα τόσο σπαραχτικὰ τὸν ἔδικό μου πόνο, ὅσο παιδιὲ ἔζησα καὶ ὑπόφερα τὰ μαρτύρια τῶν ἁγίων. Κατέβηκα στὰ ἵπποδρόμια καὶ μὲ φάγαν τὰ θεριά καὶ φώναζα, δέθηκα στοὺς τροχοὺς, ἀνέβηκα στὴν πυρά, λιθοβολήθηκα, σταυρώθηκα, νῆστεψα, εἶδα τοὺς ἀγγέλους νὰ μὲ παρακρατοῦν, ἔνωσα τὸ Θεὸ σὰν τὸ μαχαίρι τῆς σφαγῆς στὴν καρδιά μου. Ἡ ψυχὴ μου ἀνέπνεε σὲ ἀέρα παραφροσύνης, διάπυρο, γιομάτο λιβάνι, φῶς καὶ αἱμάτα. Μιὰ μέρα, θυμοῦμαι, πηγαίνοντας βιαστικῶς στὸ δρόμο, κλαμένους ἀκόμα ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἰωάννη τοῦ Καλυβίτη, εἶπα ξαφνικὰ: «Θεὲ μου, καὶ κάμε με Θεό!»⁸

Ἡ ἀγάπη του ὅμως καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ συναξαρικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου δὲν περιορίστηκαν μόνο στὰ παιδικὰ του ἀναγνώσματα. Ὁρμος δημιουργὸς ἐξακολουθεῖ νὰ διαβάσει αὐτὰ τὰ τόσο ἀντιπροσωπευτικὰ κείμενα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἰδίως κατὰ τὶς συχνὲς ἐπισκέψεις του στὰ μοναστήρια. Στὶς 21 Νοεμβρίου 1914 βρίσκεται μαζί μὲ τὸ φίλο του τὸν Ἄγγελο Σικελιανὸ στὴ μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: «21 Νοεμβρίου. Ὁρθρος, λειτουργία. Διαβάζουμε συναξάρι γιὰ τὴ Θεοτόκο: «Οὐρανὸς καὶ γῆ δὲν μποροῦν νὰ σὲ χωρέσουν καὶ μιὰ γυναίκα μπόρεσε νὰ σὲ χωρέσει»⁹. Δὲν

6. Ἡδὴ ὁ σοφὸς ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος ὁ Μαργουῆσιος (1549-1602) διασκεύασε τὰ συναξάρια μεταφραστικῶς σὲ ἀπλὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, μὲ τὸν τίτλο: *Βίοι ἁγίων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, ἧτοι ἐκ τῶν συναξαρίων μεταφρασθέντες παρὰ Μαξίμου ταπεινοῦ Ἐπισκόπου Κυθήρων εἰς κοινὴν ὠφέλειαν...

Ἐνετίησιν 1691.

7. Ἀναφορά, σσ. 88-89.

8. Ν. Καζαντζάκη, *Συμπόσιον*, Ἐκδόσεις Ἑλένης Καζαντζάκη, Ἀθήνα 1971², σ. 48.

9. Πρβλ. Ἑλ. Καζαντζάκη *Νίκος Καζαντζάκης ὁ Ἀστυβίβαστος*, Ἀθήνα 1977, σ. 68.

εἶναι λοιπὸν ἀνεξήγητο ὅτι λέξεις, φράσεις καὶ μοτίβα ποικίλα στὰ καζαντζακικά κείμενα ἔχουν προέλευση συναξαριακὴ. Ὁ τόσο χαρακτηριστικὸς τίτλος τῶν κειμένων τῶν συναξαριακῶν βιογραφιῶν (*Βίος καὶ πολιτεία*) ἐπιλέγεται ὡς τίτλος ἔργου δικοῦ του (*Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ*).

Ἡ λαϊκὴ λατρεία, ἐξάλλου, ὅπως τὴν ἔζησε στὰ παιδικὰ του χρόνια, ἄφησε ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τῆς στὸν τρόπο ζωῆς καὶ στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη. Οἱ περιγραφὲς τῶν θρησκευτικῶν ἀκολουθιῶν καὶ τελετῶν στὰ «Κρητικὰ» ἔργα του, ἰδίως στὸν *Καπετὰν Μιχάλη*, στηρίζονται σὲ βαθιὰ ριζωμένα βιώματα τῆς θρησκευτικῆς παράδοσης τοῦ τόπου του¹⁰. Ἡ μορφή τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τοῦ λεβεντόγερου προστάτη τοῦ Μεγάλου Κάστρου, ὅπως κυριαρχεῖ στὸν *Καπετὰν Μιχάλη*, μᾶς δίνει τὸ μέτρο τῶν ἐπιδράσεων τῆς λαϊκῆς λατρείας στὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη: «Κάθε καταβαίνει ἀθόρυβα ἀπὸ τὸ κόνισμά του, παίρνει σβάρνα τὰ μουράγια, διαβαίνει τὶς ρωμέικες γειτονιές, ἂν ἔχουν ξεχάσει καμιά πόρτα ἀνοιχτή, τὴ σφαλναίει, ἂν κανεὶς χριστιανὸς εἶναι ἄρρωστος καὶ εἶναι φωτισμένο τὸ παραθύρι του, στέκεται καὶ παρακαλάει τὸ Θεὸ νὰ τὸν γιάνη. Μάτι ἀνθρώπου δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ τὸν δῇ, μονάχα τὰ σκυλιὰ κουνοῦν τὶς οὐρὲς τους... Κι ἅμα τελέψει τὴ βόλτα του, χαράματα πιά, κυριζεὶ πάλι στὸ κόνισμά του, καὶ κανέναν δὲν θὰ καταλάβαινε τί μυστήρια γίνονται τὴν πᾶσα νύχτα, ἂν δὲν ἔβρισκε ὁ καντηλανάφτης ὁ Μούρτζουφλος, τὸ πρῶτὸ πού πάει νὰ συγυρίσει τὴν ἐκκλησιά, τὸ ἄλλογο τοῦ Ἁι-Μηνᾶ ἰδρωμένο...»¹¹. Δὲν γνωρίζω πολλὰ νοελληνικά κείμενα, μὲ τόσο δυνατὴ καὶ τόσο συγκινητικὴ ἔκφραση τῆς λαϊκῆς λατρείας.

Ἀνάλογοι εἶναι ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Καζαντζάκη στὶς βυζαντινὲς εἰκόνες¹². Ὁ Παντελὴς Πρεβελάκης μᾶς δίνει τὴν πολὺτιμη πληροφο-

10. Στὸ μυθιστόρημα *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ* (Ἀθήνα 1965), σσ. 256-257, παρωδεῖ τὸ μυστήριο τοῦ γάμου, χρησιμοποιώντας αὐτοῦσιες φράσεις τῆς ἀκολουθίας, ἐνῶ στὴν τραγωδία *Χριστὸς* παραφράζει πλήθος ὁμολογιῶν φράσεων. Ἄρκοῦμαι σὲ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Στὴ σ. 109, ὁ στίχος «Ἡ μαῦρη γένοια τῆς ὀχιάς, ὁ δόλιος Ἰούδας» ἀποδίδει τὰ γνωστότατα ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῆς Μ. Πέμπτης τροπάκια: «Γέννημα ἐχιδνῶν ἀληθῶς ὁ Ἰούδας...» καὶ «Ἰούδας ὁ δό-

λιος φιλαργυρίας ἐρῶν...». Πρβλ. ἔντυπο Τριῶνιον, Ἐνετίησιν 1851, σ. 370.

11. Πρβλ. Ν. Καζαντζάκη, *Ὁ Καπετὰν Μιχάλης* (Ἐλευθερία ἢ Ὄνατος), Ἀθήνα 1964⁶ (Ἐκδόσεις Ἑλ. Καζαντζάκη), σ. 48. Βλ. καὶ Κ. Ρωμαίου, *Ὁ Καζαντζάκης καὶ ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς τῆς Κρήτης*, Νέα Ἐστία, τ. 102, Χριστούγεννα 1977 (Ἀφιέρωμα στὸν Καζαντζάκη), σ. 77.

12. Περιορίζομαι νὰ παραθέσω ἐδῶ λίγα μόνο παραδείγματα. Στὴ Μονὴ Ἰβήρων ὁ Καζαντζάκης θαμμάζει τὴν

6-8

620' Συμπόσιον

ἡ ἑρμος

ἡ τῶν

μπαβῶ!

+

φορία, ότι ο Καζαντζάκης είχε πάντοτε μαζί του ως φυλαχτό ένα μικρό βυζαντινό εικόνισμα της Παναγίας. Ήταν ή Μαύρη Παναγία, ή Συνταξιδιώτισσα, όπως την έλεγε. Οι Βυζαντινοί θα την έλεγαν *Συνέκοδημον*. Σε ένα γράμμα του στον Πρεβελάκη από το Μπέκοβο της Ρωσίας (1 Ιουλίου 1928) γράφει: «Αγόρασα από ένα μεγάλο ποιητή mystique μια θαυμαστή Παναγία του Νόβγοροδ. Θάμα ή πίκρα τών ματιών και ή άπλότητα τής γραμμής. Χαίρομαι να τή βλέπω δίπλα στη Μαύρη Παναγία, τή Συνταξιδιώτισσα»¹³. Στο γραφείο του είχε πάντοτε ένα βυζαντινό Έσταυρωμένο και πλήθος εικόνες, πολλές από τις οποίες έργα γνωστών άγιογράφων, όπως του Καλυμούχου και του Κόντογλου. Μερικές βρίσκονται σήμερα στο Ίστορικό Μουσείο Κρήτης (Ήράκλειο), στο όποιο ο Καζαντζάκης άφησε το άρχαιο, τα βιβλία και τα προσωπικά του άντικείμενα¹⁴.

Φύση άσκητική ο Καζαντζάκης θέλγεται ιδιαίτερα από τόν έρωτα τού άναχωρητισμού. Στην «Αναφορά στον Γκρέκο» άφηγείται το πρώτο σκίρτημα τού άσκητικού του πάθους: «Μιά μέρα, που διάβασα το συναξάρι του Άι-Γιάννη του Καλυβίτη, πετάχτηκα άπάνω, πήρα τήν άπόφαση: Θα πάω στον Άγιον Όρος ν' άγιάσω!»¹⁵ Το πάθος αυτό δεν τόν έργιατέλειψε ποτέ, γιατί πίστευε, όπως και οι Βυζαντινοί, ότι ή έγκόσμια άσκηση και ή δοκιμασία τού σώματος και τής ψυχής είναι ή μόνη όδός τής τελείωσης: «Η πρώτη μου λαχτάρα στάθηκε ή λεφτεριά· ή δεύτερη, που κρυφά μέσα μου άόκητα άποκρατάει και με βασανίζει, ή δίψα τής άγιότητας. Ήρωας μαζί και άγιος, να τó άνώτατο πρότυπο τού άνθρώπου»¹⁶.

Ο άναχωρητισμός τού Καζαντζάκη ένδυναμώθηκε κατά τή διετή μαθητεία του στο κλειστό γαλλικό σχολείο τής Νάξου, καθώς εκεί συνειδητοποίησε ότι τα μεγάλα πνευματικά έργα έκολλάπτονται μόνο μέσα σε συνθήκες ιερής ήσυχίας. «Όπως παρατηρεί ο Π. Πρεβελάκης: «Στό άσυλο

είκόνα τής Παναγίας τής Πορταίτισσας: «τι θάμα ή Παναγιά ή Πορταίτισσα· μεγάλη θλιμμένα μάτια, σγουρό δαχτυλίδιο στόμα, στέρο πηγούνι, γλάνα, πίκρα, όλη ή χαρά κι ό πόνος τού άνθρώπου». Αναφορά, σ. 241. Στη Μονή Σταυρονικήτα τόν έντυπωσιάζει ή εικόνα τού δωδεκαετή Ίησού: «τι μεστό νόημα και πρόωρη θεία σοβαρότητα τó κεφάλι τού δωδεκαετή Ίησού! μέτωπο άπόγκρεμο, πυργωτό, στήθος άφράτο, μάτι βαθύ και συλλογισμένο· άληθινά γύς τής Πορταίτισσας». Αύτόθι, σ. 243. Στη Μονή Φιλοθέου γράφει για τήν εικόνα τής Παναγίας τής Γλυκοφιλούσας: «έ-

χει άκουμπισμένο με άφραστη τρυφερότητα τó μάγουλό της, άπάνω στό μάγουλο τού Ίησού και τα μάτια της κοιτάζουν πέρα, μακριά, άγιάτρευτα θλιμμένα». Αύτόθι, σ. 251.

13. Πρβλ. *Τετρακόσια γράμματα τού Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Άθήνα 1965 (έκδόσεις Έλ. Ν. Καζαντζάκη), σ. 83. Στη συνέχεια οι παραπομπές με τήν ένδειξη Γράμματα.

14. Πρβλ. Έλ. Ν. Καζαντζάκη, «Ο Άσυμβίβαστος, σ. 458.

15. Αναφορά, σ. 89.

16. Αύτόθι, σ. 86.

ένος μοναστηριού, με χορηγό τήν Έκκλησία, άνθρωποι άποκοιμημένοι από τα έγκόσμια άναπτύσσουν άρμονικά τήν άφειρωμένη ζωή τους»¹⁷. Και συμπληρώνει με τή διαπίστωση ότι ή άναχωρητική τάση τού Νίτσε έπηρέασε άποφασιστικά τόν καζαντζάκη άναχωρητισμό¹⁸. Χωρίς να άμφισβητείται τó γεγονός ότι ο Καζαντζάκης δέχθηκε έπιδράσεις από πολλά κέντρα ένδιαφερόντων, θα ήταν χρήσιμο να άναφερθούμε ειδικότερα στις σχέσεις του με τα όρθόδοξα έλληνικά μοναστήρια. Οι επισκέψεις και ή μακρόχρονη παραμονή σ' αυτά είναι για τόν Καζαντζάκη ένα άληθινό πάθος και μια έσώτατη άγαλλίαση. Επισκέπτεται τó Άγιον Όρος, τó Σινά, τήν Πάτμο, τά μοναστήρια τής ήπειρωτικής και νησιωτικής Έλλάδας, τά μοναστήρια τής Κρήτης. Παρακολουθεί τις άτελείωτες άκοιλούθες τής ήμέρας και τής νύχτας, διαβάζει ιερά κείμενα, κρατεί σημειώσεις. Θαυμάζει τις ιερές εικόνες, τής θήκες τών ιερών λειψάνων, τά έργα τής εκκλησιαστικής τέχνης: «Μπήκαμε στην εκκλησιά», γράφει στο μοναστήρι τού Βατοπεδίου, «προσκυνήσαμε τις ξακουσμένες εικόνες, τήν Παναγία τήν Παραμυθία, τήν Κτητόρισα, τή Βηματάρισσα, τήν Άντιφωνήτρια, τήν Έσφαγμένη, τήν Έλαιοβρόπιδα. Μās άνοιξαν μιάν πολύτιμη λειψανοθήκη κι άσπαστήκαμε τήν Άγία Ζώνη τής Παναγίας. Θυμήθηκα τούς δύο καλογέρους, που τήν είχαν φέρει στην Κρήτη, όταν ήμουν παιδί, κι έτρεχε ό λαός στην εκκλησιά τού Άι Μηνά και τήν προσκυνούσε: και κρατούσαν μια σακούλα οι καλόγεροι και γέμιζε άσημένα μετζήτια και λίρες και χρυσά σκουλαρίκια κι άρραβώνες κι εγώ δεν είχε τίποτα να δώσω στη χάρη Της, έψαξα στην τσέπη μου, βρήκα ένα κοντύλι και τó ρίξα στη σακούλα»¹⁹.

Ένθουσιάζεται από τήν ιερή σιωπή τών ήσυχαστηρίων και κυριαρχείται από τήν ιδέα να άναμορφώσει τόν άσκητικό βίο: «Πρέπει » λέγαμε και παίρναμε όρκο (με τόν Άγγελο Σικελιανό) «πρέπει ν' άναδιοργανώσουμε τó χριστιανικό άσκητισμό, να τού φυσήξουμε πάλι δημιουργική πνοή. Γι' αυτό ήρθαμε στον Άγιον Όρος», σημειώνει στην «Αναφορά» τού²⁰.

Οι έμπειρίες του από τις επισκέψεις τών μοναστηρίων και από τή μακρόχρονη παραμονή του σ' αυτά, βρίσκουν άργότερα τή θέση τους στα μυθιστορήματα, στα θεατρικά του έργα και στα ποιήματά του, μεταπλασμένες λογοτεχνικά. Θα περιοριστούμε σε ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα. Διαβάζοντας τόν «Άλέξη Ζορμπά» ξαφνιάζεται και εις από τήν παράθεση όλόκληρης σειράς έγκωμιαστικών λέξεων και φράσεων τής βυ-

17. Γράμματα, σ. κε'.

18. Αύτόθι, σσ. κς'-λγ'.

19. Αναφορά, σ. 246.

20. Αύτόθι, σ. 244.

ζαντινής Ὑμνογραφίας γιὰ τὴ Θεοτόκο: «Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, Γῆ Ἀγαθὴ, Ἀμπελος, Πηγὴ, Ποταμὸς, Βρύση πού τρέχει τὰ θάματα, Σικάλα τ' Οὐροκοῦ, Γέφυρα, Φρεγάδα, Λιμάνι, Κλειδί τῆς Παραδείσου, Αὐγὴ, Λαμπάδα, Ἀστραπή, Πύρινος Στόλος, Ὑπέρμαχος Στρατηγός, Ἀσάλευτος Πύργος, Τεῖχος Ἀπόρθητον, Σκέπη, Καταφυγὴ, Παρηγορία, Χαρά, Ραβδί γιὰ τοὺς τυφλοὺς, Μάνα γιὰ τὰ ὄρφανά, Τράπεζα, Τροφή, Εἰρήνη, Γαλήνη, Μυρωδιά, Εὐωχία, Μέλι καὶ Γάλα...»²¹. Τὶς λέξεις καὶ φράσεις αὐτές, πού φέρνουν στὴ μνήμη μας τὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο καὶ τὸν συμπαιλόμενο κανόνα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, ὁ Καζαντζάκης τὶς βάζει στὸ στόμα ἐνὸς μητροπολίτη, πού συνάντησε στὴ μονὴ Ἰβήρων. Ἀλλὰ ὁ μητροπολίτης αὐτὸς εἶναι πρόσωπο ὑπαρκτό. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶν Λεοντοπόλεως Σωφρόνιο Εὐστρατιάδη, διάσημο βυζαντινολόγο, πού ἐργάστηκε πολλὰ χρόνια στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ἀγίου Ὁρους²². Μιὰ ἀπὸ τὶς μελέτες του ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ»²³. Στὴ μελέτῃ αὐτὴ ὁ Εὐστρατιάδης συγκεντρώνει πράγματι τὶς ἐγκωμιαστικὲς λέξεις καὶ φράσεις τῶν ὑμνογράφων γιὰ τὴ Θεοτόκο. «Ὅτι ὁ Καζαντζάκης συνάντησε τὸν Εὐστρατιάδη στὴ μονὴ Ἰβήρων καὶ εἶχε πολλὲς συζητήσεις μαζί του καὶ ἐκεῖ ἀσφαλῶς θὰ εἶδε τὴν ὑμνολογικὴ μελέτῃ του, προκύπτει ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του, τμῆμα τοῦ ὁποῖου δημοσίευσε πρόσφατα ἡ γυναίκα του Ἑλένη Καζαντζάκη. Ἐδῶ ὑπάρχει σαφέστατη ἀναφορά: «Ἰβήρων, 20 Νοεμβρίου 1914: Χτὲς βράδυ βρήκαμε πολὺ μορφωμένο μητροπολίτη, τὸν Λεοντοπόλεως»²⁴.

Ἡ ἐξοικείωση λοιπὸν τοῦ Καζαντζάκη μὲ τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα δὲν ὀφείλεται μόνο στὴ συχνὴ καὶ προσεκτικὴ παρακολούθησιν τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καὶ στὴν ἀποστήθισιν ὠραίων ὕμνων. Εἶναι καὶ προῖον μελέτης εἰδικῶν ἐργασιῶν. Ἡ ἐξοικείωση αὐτὴ στάθηκε γιὰ τὸν Καζαντζάκη ἐξαιρετικὰ χρήσιμη ἀργότερα, γιὰ τὴν ἀπόδοσιν ὑμνογραφικῶν ἐκφράσεων στὴ νέα ἐλληνικὴ γλῶσσα. Τέτοιαι ἐκφράσεις βρίσκουμε πολλὲς κυρίως στὶς τραγωδίαι, πού ἔχουν χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ θέματα, ὅπως εἶναι ὁ «Χριστός», ὁ («Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης»), ὁ («Νικηφόρος Φωκάς») καὶ ὁ «Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος». Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος αἰσθάνεται κάποτε

21. Ζορμπᾶς, σ. 246.

22. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου (1872-1947), βλ. Ν.Β. Τομαδάκη, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας, ἢτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τ. Α', Ἀθῆναι 1965³, σσ. 139-142. Ἐπίσης, Γ. Ἰ. Λουπάση, *Ἀναγραφή τῶν ἔργων* (1900 - 1969) Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἐπετη-

ρις τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ΛΗ', 1791, σσ. 253-288.

23. Μητροπολίτου πρῶν Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ*. Τεῦχος πανηγυρικὸν ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, Paris - Chennevières-sur-Marne 1930.

24. Ὁ Ἀσμβίβαστος, σ. 68.

τὴν ἀνάγκη νὰ ὑμνολογήσῃ μὲ τὸ δικό του τρόπο. Στὴν τραγωδίᾳ του «Χριστός» ὑπάρχει ἓνας θαυμάσιος ὕμνος στὴν Παναγία, τὸ πῶ ἀγαπημένο πρόσωπο τοῦ χριστιανικοῦ ἀγιολογίου, τὴ «Δέκατη Μούσα», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ στὸ «Συμπόσιόν» του. Ἴδου ὁ ἐξοχος αὐτὸς ὕμνος:

Παρθένα μάνα, πού σὰν πνεύμα ἐπιάσθη ὁ σπόρος
στὸ ἀφίλητο κορμί, καὶ ὁ Λόγος ἐσαρκώθη
τὸ ἀμόλευτο τρυγώντας σπλάχνο σου σὰ βρέφος!
Ἦ Δέσποινά μου Ὑποταγή, τὸν πόνο δέξου του
καὶ σύ, σὰν τὸ σταυρὸ, καὶ γεῖρε τὸ κεφάλι
μὲ ὑπομονή, κατὰ τὴ γῆς χαμογελώντας—
νὰ μὴ πνιγεῖ, Κυρά, στὰ κλάματά σου ὁ κόσμος!
Ἐσὺ ἴσαι ἡ κιβωτός, πού σὰν αὐγὸ στὴν ἄβυσσο
λάμπεις καὶ στοῦ Θεοῦ τὴ σκοτεινὰ ἀρμενίζεις,
βαθιά τὰ σπέρματα ὅλα μέσα σου φρουρώντας.
Τὸ πράσινο δρεπανωτὸ πατὰς φεγγάρι,
καὶ ὅλες στὰ χέρια σου κρατώντας τὶς ἐλπίδες μας
στὸν ἄγιον οὐρανὸ κατάφορτη ἀνεβαίνεις·
καὶ ἀγνογλώντας στέκεται δεξὰ στὸ γιὸ σου.
Ἐσὺ ἴσαι τὸ ἀνθισμένο τὸ κλαρὶ στὴν ἄβυσσο
τῆς δυνάμει του· ἐσὺ ἴσαι ὁ στοχασμὸς ὁ πρᾶος
μὲς στὸ φλεγόμενο καμίνι τῆς ὀργῆς του.
Ἀναμῆσος στῆς Ζωῆς τὸ δέντρο καὶ τῆς Γνώσεως,
στὸν κῆπο τοῦ Θεοῦ σὺ φύτεψες, Κυρά μου,
τὸ ἀφράτο, τρυφερὸ τῆς Καλοσύνης δέντρο·
καὶ ὡς πότιζες του μὲ τὸ κλάμα, ἐπήρε μπόι,
πετάει κλαριά, σκεπάζει τ' ἄλλα δέντρα, ἀνθίζει,
ρίχνει καρπὸ, σὰν τὴν καλὴν ἐλιά, καὶ φέγγει —
καὶ ὁ Παντοδύναμος στὸν ἴσιον του ἀναπαύεται.
Κι ἡ Δεύτερη φριχτὴ σὰν ἔρθει Παρουσία
καὶ οἱ ἀρχάγγελοι ἄσπλαχνα θὰ ρίψω θὰ χωρίζουν
ἀπὸ τ' ἄρνια, θὰ σκύψεις τότε ἐσὺ στὸ γιὸ σου,
παρακλητὰ, νὰ μεσιτέψεις, Ἐλεοῦσα!
Τ' ἀδάμαστα μεμιάς θὰ τοῦ μερῶσουν φρένα
καὶ οἱ τάξεις θὰ χαλάσουν οἱ διπλές, καὶ δίκαιοι
θ' ἀγκυλιστοῦν μὲ ἀμαρτωλοὺς, καὶ ἀγνὲς παρθένες
μὲ τὶς γυναῖκες πού πολὺ στὴ γῆς ἀγάπησαν.
Νικᾷς τὴ Δικαιοσύνη, Ἐσὺ, μὲ τὴν ἀγάπη·
καὶ ὅλοι μαζί θὰ σύρουμε χορὸ, καὶ θὰ ἴσαι
στὸν κάβο τοῦ χοροῦ, Κυρά, καὶ θὰ χορεύεις
στὸν ἀβασίλευτο ἥλιο τοῦ Θεοῦ χαρούμενη

ἢ Παναγία

τὸ Θεάτορ

και ταπεινή πολύ, σάν τήν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου!²⁵

Ἄνάλογη σέ θερμή και σέ ποιητική ἔξαρση εἶναι ἡ προσευχή, πού ἀπευθύνει στοῦ εἰκόνημα τῆς Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας, στή μονή τῶν Ἰβήρων, ἀπό τὸ φέραν ἀγγέλου ἀναβαστώντας τὸ ἀπάνου ἀπ' τὸ κύμα, κι ὅλο τὸ πέλαι σιγῶσε, με τρόμο φιλώντας τὰ πόδια τῆς Κεραῶς του»²⁶. Ἰδοὺ ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς ἐξαίσιος αὐτῆς προσευχῆς, στήν ὁποία τὰ βυζαντινὰ στοιχεῖα εἶναι ἄφθονα και προφανή: «Γλυκοφιλοῦσα, Κερά τῆς θάλασσας, ὦ Καρδιά ἀνθρώπινη πού χάρισεσ Ἐκεῖνον πού οὐρανός και γῆς δὲν τὸν χωροῦν, ὦ Πράξη πού γαληνὰ ἀνεβαίνοντας τὸ Ὅρος τῆς Σιωπῆς ἀγγιζεῖς τὴν κορφή τῆς θεότητας, ὦ Μάνα, πού κάρπισσε τὸ σαπημένο δένδρο τῆς ζωῆς κι ὑπόταξεσ τὸ θάμα; ἤρθα στοῦ περβόλι σου, χτυπῶ τὴ θύρα τοῦ σπιτιοῦ σου κι εἶμαι ὅλος ἓνα κρίνο εὐαγγελικό, κλειστὸ και καταπόρφυρο, σὰ δόρατο στὰ χέρια σου, Ἄμαζδνα. Κερά Πηγῆ, ἄσε με ν' ἀκουμπήσω τίς ἀπαλάμες μου στίς γυαλιστὲς πέτρες, νὰ πιῶ τὸ ἀθάνατο νερό, ν' ἀνοίξουν τὰ κόκαλά μου, σὰ γιασεμόκλιωνα. Και νὰ χαρῶ τὸ μελαψὸ μου πρόσωπο νὰ φεγγιζεῖς ἑφτακάθαρο κι ἀσάλευτο στὴ γαληνὴ πλημμυρά τῆς Αἰωνιότητας—γιατί δὲν εἶσαι Ἐσὺ ἡ Μάνα μόνο πού παρηγορεῖ και κλαίει. Οἱ καλογέροι στὰ τροπαρία τους σὲ κράζουν Ρόδο και Μῆλο, Αὐγὴ και Σύννεφο, Κλῆμα, Κοχὺλι, Δροσόλια και Παστάδα. Μὰ δὲ σὲ φτάνουν. Πῶς νὰ σὲ ποῦν γιὰ νὰ σ' ἀγγιξουν, Κερά μου; Θάλασσα σὲ κράζουν τώρα, Λουτρό, Δαμάλα, Πόρτα και Αὐλή, Ποταμό, Βροντή, Πύργο, Παλάτι, Κροντήρι κι Εὐδωχία. Μὰ ἐσὺ εἶσαι ἡ Στρατηγίνα τῆς ράτσας μου, ἡ Ὀδηγήτρα τοῦ Γένους τῶν Ἑλλήνων, ἡ Παντάνασσα ψυχῆ τῆς Ρωμιουσίνης! Πότε με τὸν ἀκριβὸ καμουχὰ τῆς Ἀθηνιώτισσας, εὐγενική κι ἀπὸ μεγάλο σόι, πότε παλιμαρούσα τέμπλα τῆς Ροῦμελης, σὰ νὰ σ' φιξεν ἡ σάρκα σου στὰ χιόνια τῆς Λιάκουρας πάνου ἀπ' τὸ Δαδί, πότε γλυκιὰ νησιώτισσα, ἀσπροθαλασσίστισα, μ' ἓνα στεφάνι ἀνθούς στὰ

ἡ Παναγία
Πορταΐτι

και
ἄγιο λόγι

²⁵ Ν. Καζαντζάκης, Χριστός, Ἀθήνα 1928 (= Θέατρο Β'. Τραγωδίες με βυζαντινὰ θέματα, Ἀθήνα 1970.

²⁶ Ν. Καζαντζάκης, Συμπόσιον, σσ. 60-61. Ἡ θαυματουργὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας εἶναι τὸ παλλάδιο τῆς μονῆς Ἰβήρων. Σύμφωνα με τὴ μοναστηριακὴ παράδοση τὴν εἰκόνα ἐριξε στὴ θάλασσα μιὰ χήρα ἀπὸ τὴ Νίκαια τῆς Βιθυνίας, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου (829-842), γιὰ νὰ τὴ σώσει ἀπὸ τοὺς εἰκονομάχους. Με τρόπο θαυματουργικὸ ἡ εἰκόνα ἔφτα-

σε στὴν ἀκτὴ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ σημερινὴ μονή τῶν Ἰβήρων. Τὴν εἶδε και τὴν ἀναγνώρισε ὁ γιὸς τῆς χήρας, πού μόνιασε σ' ἐκεῖνον τὸν τόπο. Ἐκτοτε ἡ εἰκόνα ἔγινε ἀντικείμενο γενικῆς λατρείας, φιλιακας και προστάτης τῶν μοναχῶν, πού ἔδρυσαν πρὸς τιμὴν τῆς μικρῆς παρεκκλήσιο κοντὰ στὴν κύρια εἰσοδο τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἀπὸ ὅπου και ἡ προσωνομία τῆς Πορταΐτισσας. Βλ. σχετικὰ, Ἐρησκειτικὴ και Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια τ. 6, 1965, στ. 703.

καλοχτενισμένα με ἴση χωρίστρα μαλλιά, και πότε ἀρχόντισσα Κορφιάτισσα με χρυσὴ κορόνα και τὰ πράσινα μεταξωτά. Πότε πάλι μιὰ νύχτα σ' ὄνειρό μου Μακεδονίτισσα με τὴν ἀψηλὴ περκεφαλαία ἀπὸ μαῦρη προβιά, με τὰ χρυσὰ γιορτάνια σ' ὄρθιο στῆθος, ἡλιοκαμένη, ζυπόλυτη ὄλο κουρέλια λοήσιμα και πίσου, σὲ κούνια ἀπὸ σιοινιά και πλατανόφυλλα, κουβαλοῦσεσ, ἀνηφορίζοντας ἔρημο βουνό, τὸ Γιό σου.

Ὡ Δέκατη Μούσα, Παναγιὰ Ἀναφωνήτρα, ἔσυρες κραυγὴ κιντίνου σὰ βίγλα ἀκριτικὴ πού ἀγνάντεψε μακριάθε νὰ μερμηγκιάζουν οἱ ἀραπάδες και νὰ πατοῦν τὸ ἱερὸ φῶς τῆς Ἑλλάδας, κι ὀρθώθης, Στρατηγίνα, παίζοντας ἀλαφρὰ τὸ ἀπελατικὴ και βροντῆσαν τὰ γερακοκούδουνα και τ' ἀργυρὰ τσαπράζα σου κι ἔλαμψε τὸ ἀνέγγιχτο στῆθος, σάν Πανσέληνο... γιατί μες στὴν καρδιά μου σαλεύεις σὰ χριστιανὴ Νίκη πού δὲ φοβᾶται τὸ αἷμα κι ἀκολουθαίει κλαγγάζοντας, με μεγάλες δρασεκλιές, τὸ στρατεῦμένο ἀπάνου στὴ Γῆς Θεό!²⁷

Ἐκτός ἀπὸ τίς εἰκόνας, τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα και τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὁ Καζαντζάκης εἶχε θαυμάσει ἰδιαίτερα τίς μικρογραφίες τῶν ἱστορημένων βυζαντινῶν χειρογράφων. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει τὴ συγκίνησή του γιὰ τὴ λεπτότητα και τὴν ἀνεξάντλητη ποικιλία τῆς ἱερῆς αὐτῆς τέχνης: «Τώρα, ὕστερα ἀπὸ τόσο καιρό, κλείνω τὰ μάτια και χαίρομαι ὄλο τὸ θεῖον δράμα: Μιὰ Παναγιὰ πού κλώθει στὴν ἄκρα τῆς περγαμηνῆς, στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου, με τὴν ἄσπρη μπολῖδα τῆς χωριάτισσας, χαμογελώντας μ' ἐγκαρτέρηση ἓνας ἄγγελος τινάζει τὸ φτερό, ὀλοπόρφυρο μέσα σὲ ὀλόχρυσο φόντο, και τὸ ζυγιαζεῖ με δύναμη μαρτύρι, σὰ νὰ σκύβουν νυσταγμένοι νὰ κοιμηθοῦν, σκύβουν ὄλο γαλήνη κι εὐτυχία τὰ κεφάλια τους στὴν πράσινη γῆς, κι εἶναι ὁ δῆμιος ἀποπάνου και τοὺς σφάζει· κι ἀπ' τὸ χῶμα τὸ αἱματωμένο πετιοῦνται ἄσπρες μικροῦλεσ μαργαρίτες και δυὸ μεγάλα κρίνα.

Τὰ γράμματα στὴν ἀρχὴ τοῦ κάθε κεφαλαίου, στολισμένα με χλιδὴν ἀνατολίτικη, πλέκονται με δράκους και με φῖδια, με αἰτούς, κυπαρίσσια και πολιά. Σ' ἓνα χειρόγραφο, θυμοῦμαι, τὸ Ἄγιο Πνεῦμα κατεβαίνει στον Ἰορδάνη με κεφάλι σπουργιτιοῦ και μ' ἓνα μεγάλο πλατὺ ραμφί, σάν πελεκάνου. Τὰ Χερουβεῖμ και Σεραφεῖμ ἔχουν κεφάλια λοήσιμων πουλιῶν· μιὰ Παναγιὰ κατάμαυρη, ἀραπίνα, κρατάει τὸ μικρὸ Χριστό, ἄσχημο, θλιμμένο και γέριο σὰ νάνο. Μιὰ ἄλλη Παναγιὰ με φρύδια λοζὰ Κινέζας ἔχει τὰ μάτια σακουλιασμένα κι ἀλληθωρίζουν.

Πιὸ πέρα, δεξόζερβα στὴν ἐπικεφαλίδα, δυὸ πέρδικες πλουμιστὲς ἀνεσηκνῶν τὸ κόκκινο πόδι τους και ζύνονται. Ἀνάμεσα ἀπ' τὰ ἱερά

27. Αὐτόθι, σσ. 61-63.

γράμματα και τὰ συναξάρια λαγοί τρέχουν, κάτεργα και χελάνδια ταξιδεύουν, κι ύψωνονται, με πλούσιο χρώμα, παλάτια, κάστρα, φουσάτα και ρηγάδες και παιδόπουλα, κι ύστερα ένα κομμάτι χλοισμένη γης, και τ' άνθη φυτρώνουν και λάμπουν σαν πετράδια κι οί μαύρες πορτοκαλιές είναι γιομάτες πορφυρό καρπό κι όλα λάμπουν κάτω απ' τή φλογερή πνοή του τεχνίτη.

Θωρώ μιá γέννηση τής Παναγίας, μέσα σέ βυζαντινό παλάτι, με τó κλινάρι τó φαρδύ, τά χιλιόχρωμα βλατιά, τά δοξαρωτά στενά παραθύρια που τά χωρίζουν διπλές μικρούλικες κολόνες, κι άξαφνα μιá γυναίκα, τήν αιώνια, που άνάμεσα στήν άγωνία τής γέννας και στή φροντίδα τής μαμής που δοκιμάζει με τó χέρι της στο ζεστό νερό, μιá γυναίκα στέκεται μπρός σέ στρογγυλό καθρέπτη και χτενίζεται.

Κι ύστερα, πιό πέρα, οί τρεις Μάγοι. 'Ο ένας γέρος, ó άλλος άντρας κι ó τρίτος παιδί. Καβαλάρηδες óδεύουν μέσα στο χρυσάφι, και τά ξερόκλαδα στο πέρασμά τους άνθίζουν λουλούδια κόκκινα, σά νά παίρουνε φωτιά, κι ένα άστρο μεγάλο λάμπει με τρεις άχτίδες, άνάμεσα ούρανοú και γής, και κατεβαίνει.

Ποτέ δέ θά ξεχάσω τά λόγια που διάβασα στήν παλιά περγαμνή κάτω από τή ζωγραφιά τούτη: Οί Μάγοι, ως έφτασαν, ταράχτηκαν, γιατί έβλεπαν ν' άστράφτει μέσα στο παχνί και ν' αλλάζει ύψος, σαν άστρο πολυχρόματο — τó Σωτήρα. Δέος τους είχε σφραγίσει τó στόμα, μα σαν έφυγαν και πήραν πάλι με τίς καμήλες τή στράτα του γυρισμοú, τή νύχτα, κάτω απ' τόν έναστρο ούρανό, ξεθαρευτήκαν και μίλησαν:

'Ο πρώτος είπε: 'Εγώ νήπιον αυτό έθεώρουν! και ó δεύτερος: 'Εγώ νεώτερον τριακονταετή είδον! κι ó τρίτος σόπαινε πολληώρα κι ύστερα με φόβο μίλησε: 'Εγώ γέροντα πεπαλαιωμένον αυτό έβλεπον!»²⁸

Ποιά συγκεκριμένα έργα τής Βυζαντινής Φιλολογίας είχε διαβάσει ó Καζαντζάκης; Είναι περιεργό ότι στο τμήμα τής προσωπικής του βιβλιοθήκης, που δωρήθηκε στο 'Ιστορικό Μουσείο Κρήτης ('Ηράκλειο), δέν υπάρχει ούτε ένας βυζαντινός συγγραφέας, αλλά ούτε και άλλο βιβλίο σχετικό με τó Βυζάντιο, εκτός από τó μικρό τεύχος για τó Διγενή 'Ακρίτα του Στίλπωνα Κυριακίδη²⁹. Έντούτοις στα έργα του υπάρχουν σαφείς αναφορές σέ βυζαντινά κείμενα. 'Ετσι, από τους βυζαντινούς θεολόγους είχε μελετήσει τόν Νικόλαο Καβάσιλα, έναν από τους μεγάλους μυστικούς

28. Αδόθι, σσ. 64-67.

29. Στίλπ. Π. Κυριακίδη, 'Ο Διγενής 'Ακρίτας, έν 'Αθήναις, χ.χ. (= Σύλ-

λογος πρós διάδοσιν όφελίμων βιβλίων, άρ. 45).

του 14ου αιώνα³⁰. Συχνά τόν επικαλείται με χαρακτηρισμούς άπροσδόκητους, όπως «άγαπημένος μυστικός»³¹, «παλιά πολυκατημένη μορφή»³², «θεοπλάνταχος μύστης»³³. Τόν διάβασε στο 'Άγιον 'Όρος, όπως μάς λέγει ó ίδιος³⁴: «Είχε γράψει ένα θαυμαστό βιβλίο, και σ' ένα άγιορείτικο μοναστήρι ένα βράδυ κάθουμου μέσα στο κελί και τó διάβαζα. 'Ο πάτερ 'Αρσένιος, ένας λιγνός δλοκίτρινος καλόγερος, κρατούσε δίπλα μου ένα κερί νά φέγγω. Και διάβαζα δυνατά, κι ó 'Αρσένιος άκουγε και δέν καταλάβαινε τίποτα... Κι έκλαιγε δίπλα μου άκούγοντας τίς άκατανόητες φράσεις και τó κερί έτρεμε. 'Επιασα τó χέρι του νά τó στερεώσω, και θυμοúμαι ακόμα μερικά ψηλά παραγγέλματα όλο ύπερηφάνια και θυσία, που μάς ψιθύριζε, στον 'Αρσένιο και σέ μένα, ó θεοπλάνταχος μύστης: 'Ακατάπαυστα ó κόσμος τούτος κοιλιπονάει τόν καινούριον άνθρωπο...»³⁵. «Δέν έφερε μονάχα φώς παρά και καινούριο κατασκεύασε μάτι...»³⁶. «Ταπεινό ύλικό είναι τó σώμα και κουνάει και δέν αφήνει τήν θεία σφραγίδα ασάλευτη»³⁷. Και τέλος θυμοúμαι τήν έξαισία τούτης φράση που έχει ευεργετήσει τή ζωή μου. Δύσκολη πολύ, μα όποιος μπορείσει νά τή ζήσει, νά τή ζει κάθε στιγμή, αυτός μονάχα γίνεται λεύτερος άνθρωπος («'Υγοúμαι στεφανοúσθαι νικώντων άλλων»³⁸. Στήν «'Αναφορά στον

τρολογίας (= PG).

35. 'Η φράση στο πρωτότυπο: «'Όλος δέ τόν έντός άνθρωπον τόν καινού... ó κόσμος ότος όδίνει...» PG 150, 496 B.

36. «Και γάρ ού φώς άνέτειλε μόνον εις τόν κόσμον έλθών, αλλά και όφθαλμόν κατεσκεύασε». PG 150, 537 D.

37. PG 150, 596 C: «ή τής όλης φανότης ούκ εἶ τήν σφραγίδα μένειν άκίνητον».

38. 'Η φράση στο πρωτότυπο βρίσκεται σέ τρίτο πρόσωπο: «ήρείται στεφανοúσθαι νικώντων έτέρων». PG 150, 704 C. 'Αξίζει νά προσθέσουμε εδώ ότι ó Νικόλαος Καβάσιλας δέν ήταν ó μόνος βυζαντινός συγγραφέας, που διάβασε στο 'Άγιον 'Όρος ó Καζαντζάκης. Στο «Συμπόσιον», σ. 56, αναφέρεται στήν αναχωρητική τάση τής εφθβικής του ήλικίας και χρησιμοποιεί τή φράση «Φυγή μόνου πρós μόνον». Πρόκειται για φράση παρμένη από τή μυστική ευχή του Συμεών του Νέου Θεολόγου, ó όποιος και

30. Για τή ζωή και τó έργο του Νικόλαου Καβάσιλα βλ. H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σσ. 780-782, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

31. 'Αναφορά, σ. 231.

32. Ν. Καζαντζάκη, *Ταξιδεύοντας*, Σινά, σ. 211.

33. Αδόθι.

34. Αδόθι, σσ. 211-212. Τό βιβλίο του Νικόλαου Καβάσιλα, που τόσο συγκίνησε και επηρέασε τόν Καζαντζάκη είναι τó τιτλοφορούμενο «Περί τής έν Χριστώ ζωής». Πρόκειται για ένα από τά ώραιότερα κείμενα τής μυστικής θεολογίας, έργο ύψηλης ποιότητας. Δέν γνωρίζουμε αν διάβασε τήν έκδοση του W. Gass, *Die Mystik des Nikolaus Cabasilas vom Leben in Christo*, Greifswald 1849 ή τήν έκδοση τής Πατρολογία του J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, 150, 493-725. Οί δικές μας παραπομπές γίνονται στήν έκδοση τής Πα-

τον Νικόλαο
Καβάσιλα

Γκρέκο) ὁ Καζαντζάκης ἀναφέρεται σ' αὐτὴν τὴ φράση καὶ τὴν ἐρμη-
νεύει: «Τὸ πνεῦμα δὲ λέγεται ἐγὼ· λέγεται "Ὅλοι ἐμεῖς»³⁹.

Θυμᾶται ἀκόμη τὰ Πτωχοπροδρομικὰ ποιήματα, ὅταν μὲ ἐκπληξὴ
τοῦ διαπιστώνει στὸ μοναστήρι τοῦ Βατοπεδίου τὴν καλοπέραση τῶν
μοναχῶν καὶ μάλιστα τῶν ἡγουμένων. Παραθέτει ἔξι αὐτούσιους στίχους
ἀπὸ τὸ τρίτο ποίημα τοῦ Πτωχοπροδρόμου. Ἴσως μάλιστα εἶχε ὑπόψη
τοῦ τὴν κριτικὴ ἐκδοσὴ τῶν Hesselling - Pernot:

"Όταν, Ἄναξ, εἰς ἔννοιαν ἔλθω τῶν ἡγουμένων,
ἄλλος ἐξ ἄλλου γίνομαι καὶ τήρομαι τὰς φρέσας·
ἐκείνοι γὰρ χορταίνουσι τὰ πρῶτα τῶν ἰχθύων,
ἐμένα δὲ μὲ δίδουσι θύνην τὴν βρωμισμένην·
ἐκείνοι τὸ κοτζώνουσι τὸ χιῶτικον εἰς κόρον
ὁ δὲ δικός μου στόμαχος πάσχει ἀπὸ τὸ ξίδιον⁴⁰!

Γιὰ τὴ σύνθεση τῶν τραγωδιῶν τοῦ μὲ θέματα χριστιανικὰ καὶ βυ-
ζαντινὰ θὰ εἶχε μελετήσει ἀσφαλῶς πολλὰ κείμενα καὶ μελετήματα. Ἐκτός
ἀπὸ τὰ βιβλικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα γίνονται συγκεκριμένες ἀναφορὰς καὶ
μεταφράζονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ⁴¹ καὶ ἀπὸ
τὸν ὕμνο τῆς Ἰουδῆθ⁴², ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι ἀναζητοῦσε κάθε στοιχεῖο,
ποῦ θὰ βοήθοῦσε στὴν ἐμπνευση καὶ στὴν ἐκφρασὴ του. Ἔχουμε μιὰ προ-
σωπικὴ μαρτυρία, σχετικὰ μὲ τὴν τραγωδίαν τοῦ («Ἰουλιανὸς ὁ Παραβά-

ἀνάνεωσε τὴ μυστικὴ θεολογία στὰ τέλη
τοῦ 10ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώ-
να. Ὁ Συμεὼν γράφει ἐπιχαλούμενος τὸ
φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: «ἐλθέ,
ὁ μόνος πρὸς μόνον, ὅτι μόνος εἰμί, κα-
θάπερ ὄραξ». Πρβλ. Athanasius Kam-
bylis, *Symeon Neos Theologos, Hy-
mnos*, Berlin - New York 1976, σ. 42.

39. Ἄναφορά, σ. 231.

40. Στὴν ἐκδοσὴ τῶν D.C. Hessell-
ing-H. Pernot, *Poèmes Prodromiques*,
Amsterdam 1910, οἱ παρατιθέμενοι ἀπὸ
τὸν Καζαντζάκη στίχοι εἶναι ἀντίστοιχοι
οἱ 32, 37, 258-261, μὲ μικρὰ παραφθο-
ρές, ποῦ ὀφείλονται ἀσφαλῶς στὴν ἐσφαλ-
μένη ἀπομημνόμευση.

41. Στὴν τραγωδίαν τοῦ «Νικηφόρος
Φωκάς», Ἀθήνα 1927 (= Ν. Καζαν-
τζάκη, *Θέατρο Β'*. Τραγωδίαι μὲ βυζαν-
τινὰ θέματα, Ἀθήνα 1970, σσ. 123-319),

οἱ ἀναφορὰς εἶναι σαφεῖς:

σὺν τὸν Δαβὶδ χιτιπῶ τὰ στήθια καὶ φω-
[νάω:
«Κύριε, Κύριε, βροντῶ τὴ θύρα σου,
[ἄνοιξέ μου],
ὅπου παραλλάσσει τὸν ῥμ' ψαλμὸ «Κύριε,
ἐκέκραξα πρὸς σέ, εἰσάκουσόν μου».
Στὴν ἴδια τραγωδίαν, *Θέατρο Β'*, σ. 418),
οἱ στίχοι:

Πρόβαλε πιά, κολλήθηκε
στὸ λάργυγά μου ἢ γλώσσα!
εἶναι παράφραση τοῦ ψαλμοῦ κα', 17:
«ἢ γλώσσά μου κεκόλληται τῷ λάργυγι
μου». Εἶναι εὐκόλο νὰ πολλαπλασια-
στοῦν τὰ παραδείγματα.

42. Εἶναι ἀληθινὰ ἔξοχη ἢ ποιητικὴ
παράφραση τοῦ ὕμνου τῆς Ἰουδῆθ (Ἰου-
δῆθ 15₁₂-16₉) στὴν τραγωδίαν «Νικη-
φόρος Φωκάς», *Θέατρο Β'* (= σσ. 446-
448).

της)⁴³. Σὲ γράμμα τοῦ στὸν Παντελεὴ Πρεβελάκη (16-10-1931) γράφει:
«Τώρα καὶ πολλὰ χρόνια, ἡ μορφή τοῦ Ἰουλιανοῦ μὲ συγκινοῦσε βαθιά·
εἶχα ἀποφασίσει νὰ γράψω ἕνα μεγάλο ἔργο μὲ ἥρωα αὐτόν, καὶ τὸ ὄνομάζω
ὁ Παραβάτης. Εἶχα μελετήσει σωροὺς βιβλία-προπάντων ἕνα ἐξαιρετο
ἐγγλέζικο (τὸ ὄνομα τοῦ θὰ βρῖσκεται ἀκόμα στὰ τετράδιά μου, ὅπου θὰ
'ναὶ ἀκόμα οἱ σημειώσές μου γιὰ τὸν Ἰουλιανὸν· ἐπίσης τὸν Λιβάνιο, τὸ
δάσκαλό του, Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, προπάντων Ναζιανζηνὸ καὶ Βασί-
λειο, ποῦ ἦταν συμμαθητές του στὴν Ἀθήνα)⁴⁴.

Ἄνάλογη ἦταν ἡ προετοιμασία τοῦ γιὰ τὴν τραγωδίαν «Νικηφόρος
Φωκάς»⁴⁵, θέμα ποῦ ἀγαποῦσε ιδιαίτερα. Τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἔργου
στηρίζεται στὸν βυζαντινὸς ἱστορικοὺς καὶ χρονολόγους, ιδιαίτερα
στὸν Λέοντα τὸν Διάκονο. Τὸ μεγάλο καὶ ἐνθουσιῶδες ἔργο τοῦ G. Schlum-
berger⁴⁶ τοῦ ἔδωσε πολλὰ στοιχεῖα, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ χαρακτηρι-
στικὲς λεπτομέρειες.

Γιὰ τὴν τραγωδίαν «Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος»⁴⁷ φαίνεται νὰ στηρί-
ζεται στὸ Χρονικὸ τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ⁴⁸, ποῦ τὸν θέλει μάλιστα καὶ
πρόσωπο τῆς τραγωδίας. Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ εἶχε διαβάσει καὶ τὸν Δού-
κα, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴ συγκλονιστικότερη περιγραφή τῆς Ἄλωσης⁴⁹.
Ὁλόκληρος ὁ κύκλος τῶν χρησῶν, τῶν θρύλων καὶ τῶν τραγουδιῶν τῆς
Ἄλωσης τοῦ ἦταν ἐπίσης γνωστὸς καὶ χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα στὸ
ἔργο.

Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ προστεθοῦν λίγα ἀκόμη στοιχεῖα, γιὰ ἕνα σχέδιο
τοῦ Καζαντζάκη, ποῦ, δυστυχῶς, δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Εἶχε συλ-
λάβει τὴν ἰδέαν νὰ συνθέσει μιὰ βυζαντινὴ ἐποποιία, ποῦ θὰ ἦταν ἡ δίδυμη

43. Τὸ ἔργο γράφτηκε τὸ 1939 στὴν
Ἀγγλία. Παραπέμπουμε στὴν ἐκδοσὴ
Θέατρο Β', σσ. 123-319.

44. *Γράμματα*, σ. 266, ἀρ. 137. Τὸ
ἀγγλικὸ βιβλίο ποῦ ἀναφέρει ὁ Καζαν-
τζάκης θὰ ἦταν ἀσφαλῶς τοῦ P. Simp-
son, *Julian the Apostate*, London 1930.
Εἶναι πάντως ἐνδιαφέρουσα ἡ προσωπικὴ
μαρτυρία τοῦ Καζαντζάκη γιὰ τὴ μελέτη
τῶν πατερικῶν κειμένων τοῦ Βασιλείου
καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ.

45. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν Ἀθή-
να τὸ 1927 (= *Θέατρο Β'*, σσ. 321-427).
Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἀγαποῦσε ιδιαίτερα ὁ
Καζαντζάκης καὶ τὸ ἔστειλε μὲ τιμητικὴ
ἀφιέρωση στὸν Ἐλ. Βενιζέλο (25 Αὐ-
γούστου 1927). Πρβλ. *Γράμματα* σ. 38,

ἀρ. 21. Βλ. ἀκόμη, Π. Πρεβελάκη, Δύο
ἔργα τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, περ. Ἄνα-
γέννηση, τεῦχος Δεκεμβρίου 1927, σσ.
117 ἐξ.

46. Πρβλ. G. Schlumberger, *Un
empereur byzantin au dixième siècle
Nicéphore Phocas*, Paris 1890, 1923₂)
(= Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς,
μετάφρασις Ἰ. Λαμπριδίου, ἐν Ἀθήναις
1917).

47. Γράφτηκε τὸ 1944 καὶ πρωτο-
δημοσιεύθηκε τὸ 1946 (= *Θέατρο Β'*,
σσ. 479-581).

48. Ἐκδοσὴ Βόννης, 1838. Καὶ G.B.
Papadopoulos, *Georgii Phrantzae,
Chronicon I*, Lipsiae 1935.

49. Ἐκδοσὴ Βόννης, 1834.

ἀδελφή τῆς («*Ὀδύσσειας*»), μὲ κεντρικὸ ἥρωα τὸ Διγενὴ Ἀκρίτα, αὐτὴ τῆ χαρακτηριστικῆ μυθικῆ μορφῆ τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ μὲ χρονικὴ ἀφετηρία τῆ δραματικότερη στιγμὴ τῆς ἱστορίας μας, τὴν Ἀλωση. Ἡ ἰδέα αὐτῆ, ποὺ πολλὰ χρόνια τὸν βασάνιζε, ἔγινε ἀπόφαση τὸ 1939. Σὲ τετράδιό του ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Στις 17 Μάρτη 1939 ἀποφάσισα νὰ γράψω Ἀκρίτα, 33.333 17 / σύλλαβους»⁵⁰. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ σχέδιο, ποὺ βασάνιζε τὸν Καζαντζάκη ὡς τὸ 1948, μᾶς δίδει σημαντικὲς πληροφορίες ὁ Παντελῆς Πρεβελάκης, ὁ ὁποῖος καὶ δημοσίευσεν ἕνα «Προσωρινὸ σχεδιάσμα» τοῦ ἔπους⁵¹.

Οἱ προθέσεις τοῦ Καζαντζάκη, ποὺ ὄνειρευόταν τὸν Ἀκρίτα ὡς τὸν Παράδεισο τῆς («*Ὀδύσσειας*) (ἢ «*Ὀδύσσεια*) θὰ ἦταν ἡ Κόλαση καὶ τὸ Καθαρτήριο, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς *Θείας Κωμωδίας* τοῦ Δάντη»⁵², ἐκτίθενται σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Πρεβελάκη ἀπὸ τὸ Λονδίνο (23.7.1939): «Θὰ ἴθελα —ἔραγε θὰ μπορέσω;— ὁ *ΑΚΡΙΤΑΣ* νὰ ἴναι πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ τὴν *ΟΔΥΣΣΕΙΑ*. Ἐδῶ λέω ν' ἀνέβω στὸ πιὸ ἀψηλὸ πάτωμα, πέρα ἀπὸ τὴ σαρκικὴ πραγματικότητα, ἐκεῖ ὅπου τὰ ζῶα, τὰ δέντρα καὶ οἱ πηγές καὶ τὰ παραμύθια μιλοῦν σὰν ἄνθρωποι, καὶ οἱ ἄνθρωποι περπατοῦν στοὺς δρόμους ἢ πολεμοῦν στὴν ἔρημο σὰν παραμύθια...»⁵³.

Σύμφωνα μὲ τὸ προσωρινὸ Σχεδιάσμα ποὺ ἔχει χρονολογία 1942, τὸ ἔπος θὰ ἄρχιζε τὴν ἀγῆ τῆς 29ης Μαΐου 1453, στὴν πολιορκημένη καὶ ἐτοιμοθάνατη Κωνσταντινούπολη⁵⁴. Ὁ Ἀκρίτας, νέος καὶ ἄμορφος 20 χρονῶν, ἀνάμεσα στὸν Ἀι-Γιῶργη καὶ στὸν Ἀι-Δημήτρη, ἐπιθεωρεῖ τὰ τεῖχη τῆς πόλης. Ἐπειτα, ὁλόκληρος ὁ κόσμος τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης ἐποχῆς ἀνασταίνεται. Ἀνασταίνονται οἱ ἀρχαῖοι, μέσα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τους καὶ φεύγουν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἄνθρωποι ζωντανοί, γιὰ νὰ ξαναγίνουν πάλι, μόλις φτάσουν στὴ Βενετία, χειρόγραφα. Ὁ Ὀμηρος σχεδιάζει νὰ συνθέσει νέο ἔπος γιὰ τὴν Ἀλωση τῆς Πόλης, ὁ Αἰσχύλος γράφει τὸν Προμηθεὺς Σταυρωμένο, ὁ Πίνδαρος συνθέτει ὕμνους στοὺς χριστιανούς ἁγίους. Καὶ ἀργότερα, μέσα στὴν τουρκοκρατία, ὁ Ἀι-Γιῶργης καὶ ὁ Ἀι-Δημήτρης παρουσιάζονται ντυμένοι σὰν κλέφτες· ὑπερασπιστὲς καὶ ἐκδικητὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ στὴν Ἀκρόπολη βουλευόμαστε ἀρχαῖοι θεοὶ καὶ χριστιανοὶ ἅγιοι γιὰ τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας. Ἐτσι τὸ ἔπος θὰ ἔπαιρ-

50. *Γράμματα*, σ. 485. Ἡ Ἑλ. Ν. Καζαντζάκη, Ὁ Ἀστυβίβαστος, σσ. 500-501, σημειώνει: «Ἐβίμασταν ἀκόμα στὸ 1944 καὶ ὁ Νίκος νόμιζε πὼς ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ Ἀκρίτα». Νὰ γράψῃ δηλ. μὴ βυζαντινὴ ἐποποιία, τὸ διδυμάρικο τῆς («*Ὀδύσσειας*»).

51. *Γράμματα*, σσ. 114-115, ἀρ. 75.

52. *Γράμματα*, σ. 485.

53. *Γράμματα*, σ. 483.

54. *Γράμματα*, σσ. 487-489. Στὸ Σχεδιάσμα ἐκτίθενται τὰ θέματα τῆς νέας αὐτῆς σύνθεσης κατὰ στοιχεῖα Α-Ω.

νε τὴ μορφὴ μεγαλειώδους σύνθεσης γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ ἔθνικοῦ βίου, μὲ κεντρικὸ ἥρωα καὶ σύμβολο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος τὸν Διγενὴ Ἀκρίτα. Τὸ δράμα δὲν ἔγινε ποτὲ πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ μόνο ὡς σύλληψη μᾶς ἐντυπωσιάζει καὶ μᾶς διδάσκει⁵⁵.

55. Ὁ («*Ακρίτας*») δὲν εἶναι τὸ μόνον βυζαντινὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, ποὺ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ἡδὴ τὸ 1910 σχεδίασε στὸ Παρίσι τὰ μυθιστορήματα «*Ζωὴ ἢ αὐτοκρατορία*» καὶ «*Θεάνθρωπος*», ποὺ μαζί μὲ τὴς «*Σπασμένες ψυχές*» θὰ

ἀποτελοῦσαν μιὰ τριλογία. Πρβλ. Γ.Κ. Κατσιμπαλή, Ὁ ἄγνωστος Καζαντζάκης, περ. *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 1 Ὀκτωβρίου 1958. Καὶ Π. Πρεβελάκη, *Καζαντζάκης. Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ ποίημα τῆς Ὀδύσσειας*, Ἀθήνα 1977, σ. 285, σημ. 9.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΑΔΕΙΟΔΟΤΗΣΗΣ

**COPYRIGHT: Α. Ι. ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ / Θεολόγος Καθηγητής στο Πειραματικό ΓΕ.
Λ. Μυτιλήνης του Πανεπιστημίου Αιγαίου.**

**Οποιαδήποτε χρήση του παρόντος υλικού οφείλει να αναφέρει ρητά τον
παραπάνω συντάκτη και δικαιούχο.**